

Прадмова

Старажытнае гарадзенскае паселішча ўзнікла ў сутоцы Нёмана і Гараднічанкі ў раннім сярэднявежчы. Заснаванае на стромых рачных узгорках, з цягам часу вырасла ў вялікі горад, які на працягу свайго шматвекавога існавання спазнаў часы ўздымаў і заняпадаў, міру і варожых нападаў. На змену аднаму пакаленню прыходзіла другое з сваім уласцівым патрэбамі, густамі ды светапоглядам. Цікава было б зазірнуць і даведацца, як выглядала штодзённае жыццё нашых продкаў у тыя аддаленыя часы. Кім яны былі, чым займаліся? Баранілі сваю зямлю, былі гаспадарлівымі рамеснікамі ці спрытнымі купцамі, узводзілі свае сядзібы і ставілі храмы. Што яны думалі? Пабудаваць уласнае котлішча, забяспечыць патрэбы сям'і, выхаваць нашчадкаў, а потым, напэўна, яны марылі. Толькі аб чым?

Думаецца, што адказаць на гэтыя, на першы погляд, простыя пытанні лёгка. Старажытныя ж трапна сцвярджалі, што напісанае застасенца. Варта толькі пагартаць пажоўклю старонкі старадауніх рукапісаў і... Але, на вялікі жаль, пісьмовыя сведчанні мінулых часоў, якія ствараліся ды рупліва захоўваліся нашымі продкамі, часта ператвараліся ў попел, трапляючы ў вогнішча пажараў, нішчыліся ў выніку празмернай „цывлізаванасці” нечаканых ды няпрошаных гасцей, вывозіліся ды знікалі, урэшце, цярпелі ад празаічнага чалавечага нядбалыства. Напісанага ў даунія часы захавалася не так шмат.

Сярод безлічы пытанняў і загадак, якія паўстаюць перад намі, відавочным застасенца адно. Галоўнай постаццю любой ГІСТОРЫІ спрадвеку быў ЧАЛАВЕК, які не забываў аб продках і клапаціўся аб нашчадках. Такая повязь пакаленняў была для яго натуральнай і традыцыйнай. Аб яе захаванні ён і марыў. І яшчэ ён добра разумеў, што без павагі да мінуўшчыны няма будучыні.

У кнізе, якую чытач трymае ў руках, пойдзе гаворка пра недаследаваныя старонкі гісторыі даўняй Гародні, якія дагэтуль не знайшлі адпаведнага асвятлення ў навуковай літаратуры. Сказанае тычынца проблематыкі сацыяльнай тапаграфіі горада ў перыяд Новага часу, г.з.н. у 16—18 ст.

Пільная патрэба ў вывучэнні гісторыі даўняй Гародні наспела даўно. Трэба, аднак, зазначыць, што гэта проблематыка не дачакалася дэталёвага разбору па прычыне катастрофічнага адставання беларускай гісторычнай навукі ў галіне гарадскіх даследаванняў, што на фоне здабыткаў гісторычных школ іншых еўрапейскіх краін выглядае даволі анахранічна.

Распавядаючы пра даследаваніі гісторыі гарадоў, варта было б спыніцца на метадалагічных палажэннях сучаснай афіцыйнай беларускай навукі, якія заўважна тармазяць ды наогул не дапускаюцьмагчымасці змястоўных распрацовак па гэтай тэматыцы. Відавочнай перашкодай на шляху вывучэння рэгіянальнай гісторыі з'яўляецца трывала ўсталяваная ўстаноўка аб недысерталельнасці

тэматычна „вузкай” гарадской проблематыкі. У выніку, гісторыя шматлікіх беларускіх гарадскіх асяродкаў дагэтуль не дачакалася адпаведнага грунтоўнага асвятлення. Галоўным наступствам згаданага алагічнага ды дагматычнага падыходу да даследчыцкай працы ў гэтым накірунку з'яўляюцца адсутнасць аналітычных распрацовак па гісторыі паасобных гарадоў і эпізадычнасць ведаў аб іх мінулым і, як вынік, з'яўленне абагульненых, часам павярхоўных прац, якія не дазваляюць аднавіць аўктыўную гістарычную панараму гарадскога жыцця даўняй Беларусі.

Выбраны храналагічны адрэзак гісторыі Гародні не з'яўляецца выпадковым. Ён, фактычна, супадае з перыядам, калі гарадская супольнасць карысталася Магдэбургскім правам, г. зн. з канца 15 ст. і да апошніх дзён існавання Рэчы Паспалітай. Наданне прывілею на Магдэбургскае права ў 1496 г. стварыла спрыяльныя ўмовы для юрыдычнага афармлення гарадской абшчыны, развіцця яе гаспадаркі і культуры, фарміравання органаў мясцовага самакіравання, у тым ліку мясцовай канцылярыі.

Такім чынам, у канцы 15 ст. у выніку распачатага працэсу складання кніг лавы і рады і тым самым фарміравання архіўнага фонду магістрата пачаўся абліютна новы, пісьмовы, этап гісторыі Гародні. Наяўнасць захаванай дакументальнай спадчыны стварае магчымасць сістэмнага даследавання гарадскога жыцця ў парыўненні з папярэднім сярэднявечным перыядам.

Нягледзячы на сур'ёзныя страты гарадзенскіх навачасных канцылярый, уважлівае азнямленне са зместам ацалельных кніг тутэйшага магістрата можа прывесці ў захапленне і ў той жа час у стан разгубленасці нават самага вопытнага даследчыка па прычыне багацця матэрыялаў ды тэматычнай разнастайнасці дакументальных сведчанняў. Апроч таго, безліч гарадзенскіх архіўных матэрыялаў міжволі наводзіць на думку аб тым, што ў адной, нават найбольш аўтэнтычнай манаграфіі, гісторыю Гародні на адрэзу 16—18 ст. грунтоўна асвятліць немагчыма.

Менавіта гэтымі прычынамі абумоўлены выбар тэматыкі манаграфіі, мэтай якой будзе даследаванне сацыятапаграфічнага развіцця Гародні ў перыяд Новага часу, г. зн. эвалюцыі горадабудаўнічага развіцця, маёмынскіх адносін, сацыяльнай стратыграфіі горада, а таксама ягонай этнаканфесійнай ды прафесійнай структуры. Такім чынам, гэта кніга ў сваёй задуме кладзе пачатак манаграфічнай серыі, якая з цягам часу можа ахапіць вывучэнне паасобных, тэматычна знітаваных проблемных блокаў гісторыі навачаснай Гародні¹.

Істотнае значэнне ў працэсе разгляду сацыяльнай тапаграфіі кожнага горада мае высвятленне эвалюцыі ягоных горадабудаўнічых форм. Хаця проблематыка фарміравання ды развіцця архітэктурна-планіровачнага асяроддзя Гародні ў даўнія часы распрацавана даволі грунтоўна, лічыцца яе канчатковая вывучанай

¹ J. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII w.*, Toruń, 2002.

нельга². Гэтым абумоўлена мэтазгоднасць запаўнення існуючых прагалаў ды комплексная рэканструкцыя планіровачнага развіцця горада ў перыяд Новага часу. Да ліку пытанняў, якія патрабуюць вырашэння, належыць аналіз умоў фарміравання планіровачнай структуры горада і ягоных паасобных раёнаў, этапаў „запаўнення” гарадской прасторы будынкамі грамадскага прызначэння (напрыклад, рынковымі крамамі ці корчмамі), аб'ектамі камунальнай гаспадаркі, а таксама культавымі аб'ектамі.

Уся гарадская прастора, кожная плошча і вуліца падзяляліся на зямельныя ўчасткі, якія ў даўнія часы называліся пляцамі. Правядзенне ўсебаковага аналізу эвалюцыі гэтага асноўнага планіровачнага элемента ды галоўнай гарадской падаткавай адзінкі з'яўляецца наступнай задачай гэтай кнігі. Высвяленне дынамікі развіцця гарадскога пляца, кожнай вуліцы, працэсу ягонага засялення ды забудовы, стварае магчымасць для правядзення рэканструкцыі маёмасных адносін старадаўніх Гародні.

Разбор праблематыкі сацыяльнай тапаграфіі горада лагічна патрабуе разгляду шэрагу наступных пытанняў, а менавіта, якім быў саслоўны склад уладальнікаў ці карыстальнікаў гарадской нерухомасці, як адбываўся працэс фарміравання magnaцкіх юрыдык ды зямельных комплексаў духавенства, як выглядала іх унутраная арганізацыя.

Гарадская планіроўка існавала не адасоблена, а была цесна звязана з гарадскім насельніцтвам і з'яўлялася вынікам ягонай мэтанакіраванай дзеянасці. Па сваёй сутнасці планіровочная сетка стала своеасаблівым люстэркам, у якім яшчэ і цяпер можна знайсці адбіткі штодзённага жыцця гарадской супольнасці, вызначыць характар прэстыжнасці таго ці іншага квартала тагачаснай Гародні, заканамернасці ўплыву прыродных умоў ды рэльефу мясцовасці на засяленне адпаведных раёнаў паасобнымі сацыяльнымі ці прафесійнымі групамі.

Заглыбленне ў вір жыцця навачаснай Гародні дае магчымасць разгледзець сацыяльную гісторыю горада³, ахарактарыза-

² Даволі змястоўна гэтую праблематыку распрацавала Алена Квітніцкая, якая, абаітраючыся на каштоўныя графічныя ды дакументальныя крыніцы, прааналізавала эвалюцыю планіровачнай сеткі ды архітэктурнага аблічча горада, а таксама закранула пытанні тапанімічнай спадчыны Гародні. Тэматычна сугучная па свайму зместу была праца Станіслава Шыманьскага, які апісаў развіццё гарадзенскай планіроўкі ў 14—18 ст. Праблематыку горадабудаўнічага развіцця даўній Гародні ў сваіх даследаваннях прадставіў Аляксандар Краўцэвіч (Е. Квітніцкая, Центры горадов Беларуссии в XVI—первой половине XIX в. // Архітэктурное наследство (далей АН), 1982, № 31, с. 29-50; Е. Квітніцкая, Планіровка Гродно в XVI—XVIII вв. // АН, 1964, № 17, с. 11-38; Е. Квітніцкая, Приходскі костёл в Гродно // Проблемы истории архітэктуры народов СССР, 1975, № 4, с. 30-37; Е. Квітніцкая, Колледжумы Беларуссии XVII в. // АН, 1969, № 18, с. 3-17; Е. Квітніцкая, Беларускіе коллегиумы XVIII в. // АН, 1972, № 19, с. 12-27; S. Szymański, Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII wieku // Rocznik Białostocki (далей RB), т. IX, 1970, с. 237-262; А. Краўцэвіч, Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV—XVIII ст. (планіроўка, культурны слой), Мінск, 1991, с. 70-92).

³ З. Копысский, Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI—первой половине XVII в., Минск, 1975, с. 30-54; С. Щербаков, Из истории Гродно в XVII веке // Доповіді та повідомлення, ч. 2, Львів, 1957, с. 83-86; С. Щербаков, Шля-

ваць расслаенне мяшчанства, этнаканфесійную ды прафесійную структуру ягонага насельніцтва.

Па зразумелых аб'ектыўных прычынах магчымасці гісторыка назіраць за ходам мінульых падзеяў аблежаваныя. Менавіта для таго, каб у працэсе рэканструкцыі гісторыі горада пазбегнуць гіпатэтычнасці ды павярхоўных высноў, а таксама максімальна дакладна аднавіць жыщё гарадской супольнасці, наблізіцца да реальнага вобразу мінулага, патрэбна назапасіць па магчымасці большую колькасць звестак. Толькі на падставе комплекснага аналізу апрацаваных першакрыніц можна рабіць пэўныя высновы ды абагульненні.

На першы погляд можа падацца, што сацыята паграфічнае даследаванне характарызуеца статычнасцю ды не выходзіць па-за межы апісання. У сапраўднасці, крапатлівае ды павольнае назапашванне крыніц стварае падставы для сукупнага ўзнаўлення асобных, часам непрыкметных пытанняў гісторыі горада ды адначасова адлюстрравання тэндэнцыі грамадскага жыцця, тлумачэння пэўных заканамернасцяў ды нават асобных з'яў. Акрамя таго, у шматлікіх выпадках сістэматычны пошуку дазваляюць прасачыць жыщё паасобных гарадскіх груп, сем'яў ды асобаў.

Узнавіць агульныя этапы гісторыі Гародні магчыма толькі пры выкарыстанні шырокага спектра пісьмовых сведчанняў, галоўным чынам захаваных актавых кніг гарадскога магістрата. На вялікі жаль, гэтая надзвычай багатая документальная спадчына дагэтуль заставалася практычна некранутай ды фактычна да канца 20 ст. праляжала мёртвым грузам у архіўных складах.

Як было заўважана вышэй, актавыя матэрыялы гарадской канцылярыі навачаснай Гародні захаваліся часткова. Найбольш даўнія з іх, якія датуюцца канцом 15 ст.—30-мі гадамі 17 ст., бяспледна зніклі. Крыніцы даюць падставу меркаваць, што гэта адбылося недзэ ў сярэдзіне 17 ст., калі Гародня была захоплена маскоўскімі войскамі¹⁴. Па звестках гарадзенскага бурмістра Яна

хетській наступ на міста Західнай Беларусії в першай половине XVII ст. і криза цеховога ремесла // Навукові запискі Львівскага Державнага Університета імені Івана Франка, т. XLIII, 1957, серія історычна, вып. 6, с. 92-111; T. Zielińska, *Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.*, Warszawa-Łódź, 1987, s. 34, 68, 73, 97-98, 107, 113-115, 156; J. Urwanowicz, A. Woltanowski, *Grodno w 1794 r. Miasto i ludność* // *Miasto — region — społeczeństwo*, Białystok, 1992, s. 111-133; */Spis mieszkańców Grodna w 1794 r./* // *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, red. A. Woltanowski i J. Urwanowicz, Białystok, 1997, s. 61-171; P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna w XV—XVIII wieku*, Supraśl, 2005; P. Borowik, *Lewobrzeżne Grodno w XIV—XVIII w. Stan wiedzy i postulaty badawcze* // Grafito, 1999, nr 20-21, s. 7-14; J. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII w.*, Toruń, 2002; J. Gordziejew, *Topografia społeczna Grodna w XVIII w.* // *Miasta i mieszkańców w Europie Środkowowschodniej do połowy XIX w.*, red. D. Michaluk, K. Mikulski, Toruń, 2003, s. 277-289; J. Gordziejew, *Urzędnicy nadworni i dworscy litewscy w Grodnie w XVIII w.* // *Dwór a kraj: między centrum a periferiami władzy*, pod red. R. Skowrona, Kraków, 2003, s. 571-583; J. Hardziejew, *W kwestii stratygrafii społecznej Grodna w pierwszej połowie XVI w.* // Białoruskie Zeszyty Naukowe, nr 16, Białystok, 2001, s. 26-44.

¹⁴ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей НГАБ), Ф. 1800 вол. 1 спр. 1 арк. 45.

Адамовіча, якія паходзяць з 1660 г., апошня падчас адступлення вывезлі частку гарадскога архіва. Па згаданай прычыне найбольш старадаўняя захаваная магістрацкая кніга Гародні датуецца 1638 г. Дакладна невядома, ці зніклыя матэрыялы былі знішчаны, ці ў дадзены момант яшчэ пыляцца ў сховішчах расійскіх архіваў. Да канца невысветленым таксама застаецца лёс гарадскіх архіўных матэрыялаў з паасобных дзесяцігоддзяў 17 ст. ды пачатку 18 ст.⁵ Таму матэрыяльную падставу гэтай кнігі склалі ацалелыя архіўныя крыніцы гарадзенскага магістрата 17—18 ст., якія ў дадзены момант захоўваюцца ў сховішчах Нацыянальнага гісторычнага архіва Беларусі ў Мінску. Гэта актавыя матэрыялы, складзеныя гарадзенскімі пісарамі ў 1638—1644, 1659—1676, 1689—1691, 1712—1795 г.⁶ Да ліку важных першакрыніц, выкарыстаных у публікацыі са збораў гэтага ж архіва, трэба аднесці іншыя фонды, напрыклад, матэрыялы мясцовай парадкавай цывільна-вайсковай камісіі⁷.

З найбольш вартых увагі сведчанняў, што знаходзяцца ў сховішчах Нацыянальнага гісторычнага архіва Беларусі ў Гродне, якія даюць магчымасць азнаёміцца з жыццём горада над Нёманам, трэба адзначыць паасобныя выпіскі з кніг гродскага і земскага судоў Гарадзенскага павета, метрычныя кнігі фарнага ды францысканскага касцёлаў ды іхнія інвентары. Асаблівай увагі заслугоўваюць сабраныя ў 19 ст. гарадзенскім чыноўнікам Нарбертам Ражбіцкім чатыры тамы каптоўных крыніц па гісторыі гарадзенскіх культавых аб'ектаў 16—18 ст.: тэстаментаў, вялікакняскіх наданняў, актаў куплі-продажу нерухомай маёрасці, выпісак з інвентароў ды кляштарных візітацый, а таксама нататаک, зробленых з незахаваных кніг гарадзенскай Камісіі добрага парадку (*Boni Ordinis*), што дзейнічала ў горадзе ў 70—80-я гады 18 ст.⁸

Крыніцазнаўчую базу для напісання кнігі пашираюць нешматлікія, але надзвычай цікавыя рукапісныя матэрыялы па гісторыі даўняй Гародні, якія ўдалося выяўвіць у фондах Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея. Сярод іх у першую чаргу трэба вылучыць *Inwentarz praw, dokumentów, przyznań etc: w aktach magdeburskiego miasta sejmowego JKMości Grodna zapisanych i znajdujących się od roku 1638⁹* і мяшчанская дакументы ды паасобныя матэрыялы другой паловы 18 ст. гарадзенскіх парадковых камісій добрага парадку ды цывільна-вайсковай, якія шмат увагі ўдзялялі будзённым проблемам горада¹⁰.

⁵ Аб лёсе гарадзенскай архіўнай спадчыны гл.: J. Gordziejew, *Socjotopografia...*, s. 11–13.

⁶ НГАБ, Ф. 1761 вол. 1 спр. 1-19; Ф. 1800 вол. 1 спр. 1.

⁷ Таксама, Ф. 1887 вол. 1 спр. 1-5. Заўважым, што шмат матэрыялаў па гісторыі Гародні 16—18 ст. змешчана ў земскіх і гродскіх кнігах Гарадзенскага павета.

⁸ Нацыянальны гісторычны архіў Беларусі ў Гродне (далей НГАБ у Гродне), Ф. 259, 1475; 1783 вол. 1 спр. 12, 14, 48; Ф. 259.

⁹ Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей (далей ГДГАМ), КП-8584.

¹⁰ ГДГАМ, КП-9217, 5438, 8439, 8584, 9217, 15111, 15114.

Без перабольшання будзе заўважана, што безліч крыніц па гісторыі Гародні, як зрэшты і іншых беларускіх гарадоў, захоўваецца ў сховішчах навуковых устаноў былога сталіцы Вялікага Княства Літоўскага Вільні. Гэта шматлікія інвентары і візітацыі Гарадзенскага каталіцкага дэканата, прыватныя фонды такіх магнацкіх радоў, як Радзівілы, Друцкія-Любецкія, Масальскія, Агінскія, Шаняўскія ды Сапегі, матэрыялы Гарадзенскага стараствы ды Гарадзенскай эканоміі, якія знаходзяцца ў зборах Літоўскага дзяржаўнага гістарычнага архіва. Шмат цікавых звестак па гісторыі Гародні было адшукана ў фондзе Скарбовай камісіі ВКЛ¹¹. Дзеля прыкладу варта нагадаць пра вельмі каштоўныя крыніцы — тарыфы 1775 і 1790 г.¹², на падставе якіх з уладальнікаў ды карыстальнікаў гарадской нерухомасці спаганяўся падымны падатак.

Шмат цікавых крыніц па гісторыі даўняй Гародні захоўваецца ў зборах аддзела рукапісаў ды аддзела старадрукаў Бібліятэкі Віленскага ўніверсітэта, у якой на першы план выступаюць інвентары гарадзенскіх касцёлаў ды кляштараў, кнігі гарадзенскай мытнай каморы мяжы 16—17 ст. ды вялікая колькасць мемарыялаў цывільна-вайсковой камісіі Гарадзенскага павета¹³. Распавядаючы пра віленскія архіўныя зборы, нельга забыці ўвагай багацце крыніц, якое ўдалося выявіць у аддзеле рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы. Да іх ліку адносяцца арыгінальныя каралеўскія прывілеі, нададзеныя Гародні ў 1718 і 1744 г., якія былі вывезены з горада яшчэ ў 19 ст., а таксама шматлікія матэрыялы па гісторыі магнацкіх і духоўных зямельных уладанняў¹⁴.

Нягледзячы на каласальныя страты, якія ў час Другой сусветнай вайны закранулі Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве, трэба адзначыць, што ў ягоных сховішчах надалей захоўваюцца ўнікальныя крыніцы па гісторыі старадаўняй Гародні. Варта хадзіць інвентар гарадзенскага стараствы 1578 г.¹⁵, матэрыялы па гісторыі гарадзенскіх магнацкіх зямельных комплексаў з фондаў Радзівілаў ці Тызенгаўза¹⁶. Шэраг пісьмовых помнікаў па гісторыі духоўных і магнацкіх юрыдык Гародні выяўлены ў кракаўскіх рукапісных зборах, напрыклад, у аддзеле рукапісаў Ягелонскай бібліятэкі, у Біблія-

¹¹ Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей ЛДГА), Старажытныя акты (далей СА), Ф. 11, 110, 459, 598, 604, 694, 1029, 1177, 1274, 1275, 1280, 1282, 1285, 1292.

¹² Тамсама, Ф. 11 вол. 1 спр. 18584; СА 11649.

¹³ Аддзел рукапісаў Бібліятэкі Віленскага ўніверсітэта (далей АР БВУ), F 3, F 4-2192; F 4-35670, F 4-36467; В. Мелешко, *Новые белорусские таможенные книги первой половины XVII в.* // Исторический архив, 1960, № 3, с. 202-203.

¹⁴ Аддзел Рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі Навук Літвы (далей АР БАН Літвы), F 1-314, F 18-134; F 20-1136, F 20-1214, F 43-8163, F 43-8168, F 43-8169, F 43-8173, 43-8185, F 43-8193, F 43-8207; F 43-8220, F 43-8222; F L -18/2-151.

¹⁵ Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве (далей ГАСА), I/ 10-17350.

¹⁶ Тамсама, Архіў Радзівілаў (далей АР), АР XVIII 303, 305-309, 311-314, 318, 323-325, 333; Архіў Тызенгаўза (далей АТ), Аддз. В 46/138, 2/15, D-5/XX, D 2/15 D25/39; Камеральны Архіў (далей КА), I/9 I/10, II/187, III/234.

тэцы ПАУ і ПАН, Бібліятэцы Чартарыйскіх, Дзяржаўным архіве на Вавелі (фонды Хадкевічаў і Сангушкаў)¹⁷.

Каштоўнымі сведчаннямі, якія паstryраюць уяўленні аб гісторыі горадабудаўніцтва ды сацыяльна-маё масных адносін Гародні ў Новы час, з'яўляюцца графічныя крыніцы, а менавіта планы горада 18—пачатку 19 ст. з фондаў Расійскага дзяржаўнага ваенна-гістарычнага архіва ў Маскве¹⁸ ды копіі планаў горада сярэдзіны 18 ст. з Галоўнага Саксонскага замельнага архіва ў Дрэздэне, якія знаходзяцца ў Інстытуце Мастацтва ПАН у Варшаве¹⁹.

Акрамя ўпамянутых планаў Гародні пакуль што невядомы іншыя графічныя крыніцы па яе гісторыі навачаснага перыяду. У 60—70 гады 19 ст. Гародню на сваіх малюнках зафіксаваў мастак Напалеон Орда. На іх была адлюстравана шэрраговая забудова цэнтра горада ды кляштарныя комплексы з барочнымі касцёламі, якія былі ўзвядзены ў 17—18 ст. Факт стабільнасці ўрбаністычнай структуры, якая радыкальна не змянілася аж да пажару 1885 г., у сукупнасці з рэтраспектыўным метадам даследавання, дазваляе выкарыстаць згаданыя выше графічныя матэрыялы ў мэтах рэканструкцыі горадабудаўнічых форм даўніяй Гародні.

У кнізе таксама выкарыстаны навачасныя крыніцы, апублікованыя Віленскай Археаграфічнай Камісіяй у другой палове 19 ст.²⁰ Шэрраг тамоў яе выданні ў змяшчаюць дакументы, якія паходзяць з актавых кніг земскага і гродскага судоў Гарадзенскага павета. Асаблівай увагі заслугоўвае сёмы том АВАКаў, у які трапілі копіі каралеўскіх прывілеяў, атрыманых Гародняй на працягу канца 15—сярэдзіны 18 ст. Даволі багатую агульную панараму горада прадстаўляюць наступныя матэрыялы: валочная памера Гарадзенскай эканоміі 1560—1561 г. ды рэвізія Гародні 1680 г. Спіс друкаваных крыніц, выкарыстаных у кнізе, замыкаюць соймавыя канстытуцыі Рэчы Паспалітай 17—18 ст.²¹ ды запісы Літоўскай метрыкі.

Эмацыянальна ўзбагачае распovяд аб гісторыі горада мемуарная літаратура. У дзённіках ды ўспамінах, як правіла, падавалася агульная харектарыстыка горада, у першую чаргу апісваліся

¹⁷ Аддзел Рукапісаў Ягелонскай бібліятэкі (далей АР ЯБ), № 3579, 6325, 6330, 6331, 6586; Бібліятэка Чартарыйскіх (далей БЧ), № 2583, 3582; Навуковая бібліятэка ПАУ і ПАН у Кракаве (далей НБ ПАУ і ПАН у Кракаве), № 369, 4508, 5745, 5750, 5885; Дзяржаўны Архіў у Кракаве, Аддзел на Вавелі, Архіў Сангушкаў (далей Да у Кракаве, Аддзел на Вавелі, АС), 572.

¹⁸ Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў у Маскве (далей РДВГА у Маскве), Ф. 389 воп. 12 спр. 1485; Ф. 846 воп. 16 спр. 1465, 1466, 21528 ч. 6 арк. 4, спр. 21871-21874.

¹⁹ Інстытут мастацтва Польскай АН у Варшаве (далей ІМ ПАН у Варшаве), № 51092-51094, 51097.

²⁰ Акты Віленскай археографіческай комиссии (далей АВАК), т. I, Вільно, 1865; т. V, Вільно, 1871; т. VII, Вільно, 1874; т. XIII, Вільно, 1886; т. XVII, Вільно, 1890; т. XXI, Вільно, 1894; Писцовая книга Гродненскай эканоміи (далей ПКГЭ), т. 1-2, Вільно, 1881-1882.

²¹ *Volumina Legum* (далей VL), т. II-VIII, Petersburg, 1859-1860; т. IX, Kraków, 1889; т. X, Poznań, 1952.

найбольш цікавыя, вартыя ўвагі архітэктурныя аб'екты ды, акрамя таго, дзякуючы дамыглівасці іх аўтара, прыкмечаліся кур'ёзныя ды адметныя рысы гарадской штодзённасці. Заўажым, што Гародня неаднаразова трапляла на старонкі мемуарнай літаратуры ў 16 і 17 ст., аднак найбольш цікавыя назіранні пра яе жыщё пакінулі падарожнікі, якія наведалі горад у 18 ст.: Вільгельм Шлемюлер, Вільям Кокс, Ёган Бэрнулі, Фрыдэрык Шульц ды Георг Форстэр, а таксама кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі²².

Запрашаем у гістарычнае падарожжа ў часе і прасторы ў мінулае магдэбургскай Гародні. Пачынаючы распovяд пра наднёманскі горад, падкрэслім, што з мэтаю набліжэння да каларыту дадзенай эпохі ды стварэння больш пластычнага яе вобраза, у тэксце кнігі захавана гістарычная беларуская лексіка. Гэта тычыцца назваў тыпу *ураднік* ці *пасамонік*. У працы выкарыстоўваючца незаслужана забытая старабеларуская форма імя нашага горада *Гародня* ці тэрміны *рада*, *жыды*, неабгрунтавана выпіснутыя з беларускага моўнага запасу рускімі калькамі.

За дапамогу і каштоўныя заўвагі ў напісанні гэтай кнігі, пачаткі якой былі закладзены яшчэ на мяжы 80—90-х гадоў 20 ст., хачу выказаць удзячнасць Зміцеру Яцкевічу і Герману Брэгеру, Лілі, за пераклады з нямецкай мовы — Mixасю Патрэбе, за падрыхтоўку ілюстрацый — Ганне Паўлоўскай і Міхалу Гжэшчуку, а таксама асаблівую і шчырую падзяку за філалагічныя парады выказываю Алеся Саўчук, а гэтак жа прафесару Станіславу Стакоўскаму.

Юры Гардзееў

---

²² С. Герберштейн, *Записки о московитских делах*, Санкт-Петербург, 1908, с. 221; W. Schlemüller, *Dyaryusz podróży polskiej na seym Grodzieński roku pańskiego 1752 odbytej* // Litwa i Ruś, t. 2, Wilno, 1912, z. 1, s. 1-27; *Pamiętniki Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Drezno, 1870, s. 78-83; F. Szulc, *Polska w roku 1793*, Drezno, 1870, s. 18-20; *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1-2, Warszawa, 1963.